

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Opgetekend

Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425

van Egmond, A.J.

Publication date

2019

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Egmond, A. J. (2019). *Opgetekend: Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Deel II Inventarisatie: object in context

Resideren op het Binnenhof

Veel onderzoekers hebben zich bij cultuurhistorisch onderzoek naar het hofleven van de graven uit het Beierse huis gericht op de gedragingen van deze vorsten in ofwel Holland en Zeeland ofwel Henegouwen, met behulp van de daar aangelegde administraties. Het culturele overwicht van Henegouwen gedurende de regering van de graven uit het Henegouwse huis in de eerste helft van de veertiende eeuw wordt door Franse onderzoekers veelal doorgetrokken naar de tweede helft van de veertiende eeuw. Ludovic Nys onderzoekt het Henegouwse hofleven en kunstuitingen aldaar; hij stelt dat in dat graafschap vooral gebruik gemaakt wordt van lokale ambachtslieden en in Holland *idem dito*. Tevens vanwege de haalbaarheid is het Henegouwse veelal los van het Hollandse onderzocht.¹ Bij Nederlandse mediëvisten die onderzoek doen naar deze graven ligt een voorkeur voor de Hollandse rekeningen ten nadele van de Henegouwse voor de hand, vanwege de beschikbaarheid en taalbeheersing (zie *Cultuur aan het Hollandse hof*). In deze studies wordt vooral betoogd dat het Hollandse hof niet voor andere hoven (lees ook: Henegouwen) onderdeed. Hoewel deze studie zich tevens vooral op het Haagse hof richt, vanwege zowel inhoudelijke als praktische redenen, hebben het Henegouwse hof en de daar genoteerde administratie wel een belangrijke plaats.

De graven uit het Beierse huis regeerden zoals gezegd over een groter gebied. Sinds 1299 waren de graafschappen Holland en Zeeland en de heerlijkheid Friesland in een personele unie verbonden met het graafschap Henegouwen, 130 kilometer verderop (Sint-Geertruidenberg–Halle). Henegouwen lag enkele dagreizen bij Holland vandaan en kon alleen bereisd worden via Vlaanderen en Brabant. In 1345 kwam daar met de machtsverschuiving naar de Beierse hertogen Beieren-Straubing, 670 kilometer verderop gelegen (Sint-Geertruidenberg–Regensburg), bij. Dick de Boer bestempelde Albrecht ten tijde van zijn aanvaarding van het ruwaardschap ‘een vorst tussen twee werelden’.² Enerzijds was er de wereld van het Duitse Rijk, waarin hij aan het keizerlijk hof van zijn vader in München was opgegroeid en waar Praag als hof van de Boheemse keizer van het Roomse Rijk eveneens een cultureel centrum was gaan vormen. Hier had hij een huwelijk gesloten met Margaretha van Liegnitz-Brieg en in Straubing was hij vanaf de erfdeling in 1353 zijn eigen hofhouding gaan voeren. Holland lag aan de uiterst noordwestelijke grens van deze Duitse wereld. Anderzijds was er de Franse wereld, waarvan de invloedssfeer zich uitstreckte over Henegouwen, al lag het graafschap politiek gezien binnen het Duitse Rijk. Er werd Frans gesproken, er werden allianties aangegaan met Franse edelen en de gewoonten waren gericht op die aan de Franse

¹ Communicatie e-mail 8 december 2012. Nys werkte tot 2013 aan een goedgekeurde *habilitation* (HDR) met de titel *Art et vie de cour en Hainaut sous les Avesnes et les Bavière, 1280-1417* (zes volumes, 1400 pagina's, genealogieën, geëditeerde bronnen, register van ambachtslieden, synthese). Hij is de mening toegedaan dat het Hollandse en het Henegouwse hofleven goed los van elkaar onderzocht kunnen worden, maar erkent, op basis van Tóth-Ubbens 1963, wel dat er in de Hollandse rekeningen waarschijnlijk meer informatie over Henegouwse uitgaven staat dan andersom. Nys gebruikt het verzamelde (zeer diverse) materiaal om verschillende artikelen te publiceren, uitsluitend over het Henegouwse hof, zie Nys 2010-2014 en 2014. Malcolm Vale vormt een uitzondering: hij onderzoekt in zijn studie naar overeenkomsten tussen de hoven van noordwest Europa in de periode 1270-1380 de graven uit het huis van Henegouwen als graven van zowel Henegouwen als Holland, zie Vale 2001.

² Dick de Boer gaf in 2005 aan een biografie over Albrecht van Beieren te willen schrijven, zie De Boer 2005, aldaar 93. Hij publiceerde al diverse artikelen over deze vorst. Citaat uit De Boer 1986, 8.

hoven van Parijs, en later tevens Bourgondië en Berry. Toen de graven uit het Henegouwse huis (de Avesnes) regeerden, vanuit Le Quesnoy en Valenciennes, was de Hollandse adel dan ook vooral Frans georiënteerd geweest. De komst van de eerste hertog van Wittelsbach, graaf Willem V, naar Den Haag had hierin verandering gebracht. Diverse Beierse ambtenaren hadden hun vorst naar het noorden vergezeld en vanuit Den Haag reisden talloze boden dagelijks heen en weer naar Straubing.³ Dat ook Albrecht het Binnenhof als een van zijn residenties koos mag dan ook niet verbazen.⁴ Vanaf 1389 was het zelfs vijftien jaar lang zo goed als zijn permanente verblijfplaats. Het Binnenhof had de grandeur van een residentie. Aan het einde van de dertiende eeuw waren de hofkapel en grote zaal gebouwd, welke laatste ook in de veertiende en vijftiende eeuw vanwege de grote overkapping voor tijdgenoten nog zeer imponerend was; Georges Chastellain, een Bourgondische diplomaat en kroniekschrijver, roemde de grote zaal als ‘une belles du monde et des plus propres à tenir grand feste’.⁵ Deze grandeur rechtvaardigt echter niet de toespitsing van dit onderzoek op alleen het Haagse hof ten nadele van de residenties in het graafschap Henegouwen.

Hans Smit toont in zijn studie *Vorst en onderdaan* aan dat de graven uit het Beierse huis hun tijd gelijkmatig over de verschillende graafschappen verdeelden. Dit baseerde hij op het itinerarium van de graven samengesteld aan de hand van de Hollandse rekeningen.⁶ De Hollandse rekeningen zijn uitzonderlijk, omdat al vroeg kosten voor het verplaatsen van vorst en hofhouding in de centrale rekeningen genoteerd zijn en deze vrij volledig zijn overgeleverd. In het Duitse Rijk geven veel van de centrale rekeningen geen informatie over het reis- en verblijfgedrag van de vorst en zijn aparte reisrekeningen uit de veertiende eeuw niet bewaard gebleven.⁷ Aan Franse hoven werden deze systematisch genoteerd in aparte, soms verloren gegane *comptes de l'hôtel*, die werden samengevat in centrale rekeningen, zoals in Henegouwen werd gedaan. Het door Smit samengestelde itinerarium laat zien dat Willem V vanwege de verdeling tussen hem en zijn moeder voornamelijk in Holland en Zeeland verbleef, tot hij vanaf 1358 permanent in het kasteel van Le Quesnoy verpleegd werd. Albrecht verdeelde zijn tijd aanvankelijk tussen de graafschappen en zijn erfdeel Beieren-Straubing. Na het oplossen van de interne moeilijkheden in Beieren en het aanstellen van een goede plaatsvervanger kwam hij er vanaf 1371 helemaal niet meer. Albrecht verbleef vervolgens nagenoeg even lange perioden in Holland als in Henegouwen; Zeeland kwam er bekaaid vanaf. Daarbij verplaatste hij zijn hofhouding tussen de voornaamste residenties, Den Haag en Le Quesnoy. Wanneer zijn aanwezigheid voor dringende zaken gewenst was, deed hij vanuit Henegouwen Geertruidenberg aan, de meest zuidelijke stad van Holland, en vanuit Holland het Nederlandstalige Halle, de meest noordelijke stad van Henegouwen. Na 1389 ging Albrecht zelf ongeveer drievierde deel van zijn tijd in Holland doorbrengen. Willem van Oostervant verbleef vanaf zijn huwelijk steeds meer in Henegouwen waarvan hij formeel gouverneur werd in 1389. Willem was gewend meer tijd in het zuiden te spenderen vanwege zijn huwelijk met

³ Over de blijvende communicatie met Beieren-Straubing, zie De Boer 1997a.

⁴ De Boer 1986, 8-9; De Boer 2005, 92.

⁵ Chastellain 1864, 90, geciteerd in Van Oostrom 1987a, 14-15.

⁶ Het itinerarium waarop Smit zijn waarnemingen baseert, is niet gepubliceerd. Ik dank Hans Smit voor het gebruik van dit itinerarium. Een itinerarium voor de Henegouwse graven wordt voorbereid door Françoise Muret en Ludovic Nys (volgens Muret en Nys 2009, 330 (noot 46)); ondertussen is het opgenomen in de *habilitation* van Nys.

⁷ Streich 1991, 121-146.

een Bourgondische, zijn positie als graaf van Oostervant en zijn banden met het Franse hof. Tevens reisde hij veel voor toernooien en Pruisentochten waar hij de faam verwierf een groot ridder te zijn. Na 1404 werd het bestuur van de drie graafschappen onder Willem herenigd waarna hij weer het meeste in Holland verbleef, meestal meer dan de helft van het jaar. Margaretha van Bourgondië resideerde vooral in Henegouwen waar zij de opvoeding van Jacoba en haar verloofde op zich nam. Jacoba was dan ook een ‘Franse’ prinses. Tussen 1417 en 1420 is door de opvolgingsstrijd tussen Jacoba en Jan van Beieren het verblijfspatroon warrig. Daarna bleef Henegouwen in handen van Jacoba en haar echtgenoot terwijl Jan de feitelijke macht in Holland en Zeeland had. Jan verbleef bijna zijn hele regeringsperiode in Holland.⁸ Het door Smit geanalyseerde reis- en verblijfgedrag bevestigt dat Henegouwen wat betreft aanwezigheid van de vorst niet onderdeel was voor Holland.

Smit is van mening dat een vorst maar één residentie kon hebben. Het is de plaats waar hij twee derde à drie kwart van het jaar verbleef.⁹ Volgens deze definitie was het Binnenhof alleen onder Albrecht en Jan gedurende zeventien respectievelijk drie jaar daadwerkelijk een residentie.¹⁰ Het kasteel van Le Quesnoy, en het Binnenhof op enig ander moment, komen niet in aanmerking. Behalve Smit hebben vele, vooral Duitse, onderzoekers zich met onderzoek naar residenties beziggehouden in het kader van het samenwerkingsverband *Residenzenforschung*. Zij gaan uit van een veel minder enge definitie van een residentie, die zich laat kenmerken door verschillende centralisering bewerkstellende functies die al dan niet in combinatie aanwezig zijn, en zijn van mening dat eerst een veelvoud aan residenties onderzocht moet worden voor een synthese gemaakt kan worden.¹¹ Langere verblijfsperiodes zijn inderdaad een indicatie zij het geen voorwaarde van residentievorming. De residentie was behalve woonoord ook de plek waar de vorst zijn macht etaleerde door middel van architectuur, devotieele en ander visuele middelen, ook zonder dat hij er per se lange perioden achter elkaar verbleef. Verder centreerde hij hier het landsbeheer door middel van een kanselarij en een archief, waarin oorkonden, registers en rekeningen werden geschreven en bewaard.¹² Deze bredere definitie bestempelt zowel het hof in Den Haag als het hof in Le Quesnoy als residentie. De Hollandse kanselarij met archief bevond zich in Den Haag, de Henegouwse kanselarij zetelde in Le Quesnoy. Bij geen van de complexen zijn gedurende de Beierse regeerperiode indrukwekkende bouwstructuren verzeen, zoals in Beieren-Straubing waar Albrecht vanaf 1356 een slot liet bouwen.¹³ Deze verblijven voldeden al, het Binnenhof een complex met de imposante grote zaal, Le Quesnoy een kasteel met vestingtoren. Hofkapellen bevonden zich in beide complexen, de een gewijd aan Maria, de ander gewijd aan Johannes de Doper. Wel stichtte Albrecht in de Haagse hofkapel een kapittel en liet voor zijn eerste vrouw Margaretha

⁸ Smit 1993, 17-26. Voor de eerste regeringsjaren van Willem V zijn maar twee rekeningen bewaard gebleven. Voor zijn verblijf in Le Quesnoy, zie De Boer 2007.

⁹ Smit 1993, 26-33.

¹⁰ Voor schema's van de verdeling van verblijfsdagen over Hollandse verblijfplaatsen, zie Smit 1993, 28-29, 32.

¹¹ Neitmann 1990, 11-43. De *Residenzenforschung*, met als initiatiefnemers de universiteit van Göttingen en vervolgens Kiel, publiceert sinds 1987 over onderzoek naar residenties, in het Duitse rijk maar ook door heel Europa. Een kleinschalige synthese in Patze en Paravicini 1991, 463-488; vijftienvintig jaar *Residenzenforschung* wordt samengevat in Paravicini 2012.

¹² Neitmann 1990. Andere kenmerken zijn bijvoorbeeld de nauwe relatie tot de residentiestad met eventueel een universiteit. Den Haag heeft nooit formeel stadsrechten gekregen en zou ook nooit universiteitsstad worden. Le Quesnoy was vanaf de twaalfde eeuw een ommuurde stad maar zou ook nooit een universiteit krijgen.

¹³ Meyer 1961, 94-95; Paravicini, Hirschbiegel en Wettlaufer (red.) 2003, II 566-568.

van Liegnitz-Brieg een tombe met grafkelder plaatsen. Eveneens initieerde hij de vervaardiging van een reeks gravenbeelden in de kapel die in beeld bracht in welke dynastieke lijn hij regeerde. Dergelijke programma's zijn me in Le Quesnoy niet bekend: de Henegouwse graven lieten zich in de Franciscanerkerk van Valenciennes begraven. Verwijzingen naar een dynastiek verleden ter plaatse waren daar mogelijk al door hen gerealiseerd in de eerste helft van de veertiende eeuw. Beide hoven verdienen in historisch onderzoek evenveel aandacht.

Idealiter zouden alle rekeningen onderzocht zijn, zowel die genoteerd in Holland wanneer werd verbleven op het Haagse Binnenhof en andere verblijfplaatsen, als die genoteerd in Henegouwen wanneer werd verbleven in Le Quesnoy, Valenciennes of andere Henegouwse steden. De focus van deze studie op Den Haag is een noodzakelijke beperking. Het bronmateriaal is te omvangrijk om in het gegeven tijdsbestek in zijn geheel te doorzoeken. Anders dan in eerdere studies, kan deze voorkeur voor het Haagse hof wel onderbouwd worden. De overlevering van de Hollandse aan het hof gerelateerde rekeningen leent zich namelijk beter voor dit onderzoek dan die van de Henegouwse. Er zijn in Holland meer gedetailleerde rekeningen genoteerd, waarvan ook nog eens meer bewaard is gebleven. Ook in de tijd zelf lijkt in de grafelijke administratie van Holland en Henegouwen de nadruk te hebben gelegen op die eerste waarin de resultaten van de tweede werden opgenomen. Tevens staan tot 1389, anders dan in de Henegouwse rekeningen die zeer weinig directe gegevens over het hofleven in Holland bevatten¹⁴, uitgaven gedaan in het Henegouwse wanneer het hof daar verbleef wel opgetekend in de Hollandse rekeningen. Aan de hand van dit materiaal kan dus de Hollandse situatie worden bestudeerd en de Henegouwse enigszins worden toegelicht. Het feit dat het Henegouwse materiaal bovendien momenteel bestudeerd wordt door Nys heeft de keuze voor het Hollandse rekeningmateriaal mede bepaald. Hopelijk komt het in de toekomst nog tot een synthese tussen kunsthistorische studies naar Hollandse rekeningen enerzijds en Henegouwse rekeningen anderzijds, de synthese die binnen de *Residenzenforschung* het hoofddoel is.

Opzet

In dit deel worden de rekeningen kritisch benaderd en beoordeeld als bron voor kunsthistorisch onderzoek. Het geheel aan grafelijke rekeningen genoteerd in Holland, Henegouwen en Beieren is zeer omvangrijk, waardoor de geschiktheid ervan voor onderzoek een rol is gaan spelen bij de selectie van het te doorzoeken materiaal. Het reis- en verblijfgedrag van de graven uit het Beierse huis vormde geen directe aanleiding om een van deze rekeningreeksen te prefereren. De verschillen tussen de rekeningen betreffen de structuur, namelijk de wijze waarop de posten in al dan niet verschillende lagere reeksen gesorteerd zijn, en de gedetailleerdheid van de rekening, de hoeveelheid informatie die voor iedere transactie werd genoteerd. Hoewel de Hollandse klerken van alle ambtenaren de meest gunstige structuur aanhielden en het meest precies waren, blijft een rekening een financieel document, waarin details over het uiterlijk van een object meestal ontbreken. Deze beperkingen worden besproken in het kader van door Bert Thissen en Erik Aerts genoteerde kritiek op rekeningen als bron voor historisch onderzoek in het algemeen (hoofdstuk 4).

¹⁴ Aldus Nys in e-mail 8 december 2012. Een uitzondering vormen volgens hem de borduurwerkers die in vaste dienst met de graaf meereisden wanneer deze zich verplaatste, zie ook § 8.2.1 en 5.

Deze karakteristiek wordt des te duidelijker wanneer de rekeningen worden vergeleken met de paar bewaard gebleven inventarissen die aan het hof te relateren zijn: in inventarissen worden objecten juist beschreven, om het ene van het andere te kunnen onderscheiden. Het is niet mogelijk gebleken objecten waarvoor we in de rekeningen een betaling bij aanschaf vinden met zekerheid te verbinden aan objectomschrijvingen in de inventarissen. De combinatie van deze twee soorten schriftelijke bronnen maakt het wel mogelijk de objecten aan het hof aan te merken als aankleding van de leefruimte, persoonlijk bezit (eveneens betaald uit de centrale kas) en geschenken. Hoewel deze laatste functie binnen de cultuurgeschiedenis onder het Franse begrip 'étrennes' onder andere in studies van Jan Hirschbiegel en Brigitte Buettner veel aandacht heeft gekregen, geldt dat minder voor de andere functies. Uiteraard liepen deze functies ook door elkaar (hoofdstuk 5).

De wijze waarop de rekeningposten in de Hollandse rekeningen gesorteerd zijn, geeft enige indicatie van de kosten die voor deze categorie objecten werden gemaakt en het belang dat eraan gehecht werd. Zo vinden we de eerste decennia na 1345 geen aparte rubrieken voor objecten, terwijl vanaf omstreeks 1370 een aparte rubriek voor kostbaarheden als juwelen en gulden laken in de rekeningen verschijnt. Andere versierde gebruiksobjecten of beeldende objecten stonden genoteerd in de rubriek voor grote of kleine, algemene uitgaven, tot rond 1400 regelmatig een rubriek voor 'schilderye' werd opgenomen. De precieze benaming die aan deze objecten wordt gegeven kan worden geanalyseerd om de positie van edelsmeed- en borduurkunst versus schilderkunst aan het Haagse hof te bepalen (hoofdstuk 6).